

Хмара М. В., к.філос.н., доцент (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ПРОБЛЕМА ЗАПОДІЯННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ТА ЇЇ КОМПЕНСАЦІЇ У ВІТЧИЗНЯНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ НА МЕЖІ ХХ–ХХІ ст.

***Анотація.** В статті проаналізовано результати наукового осмислення заподіяння моральної шкоди та її компенсації у вітчизняному науковому дискурсі на межі ХХ–ХХІ ст. Виокремлено галузеві спрямування та аспекти вивчення проблеми. Встановлено, що основними з-поміж них в дисертаційних працях та фахових публікаціях 2000–2010-х рр. є загальнотеоретична, філософсько-правова концептуалізація феномену в контексті природного права; визначення поняття, юридичної природи моральної шкоди в цивільному праві України, дослідження питань її презумпції та компенсації, зокрема за трудовим правом. Підкреслено, що подальшого дослідження потребують правові засоби компенсації моральної шкоди в сфері медіа-права, авторських та суміжних прав.*

***Ключові слова:** моральна шкода, компенсація моральної шкоди, право людини на компенсацію моральної шкоди, правове регулювання відшкодування моральної шкоди.*

***Аннотація.** В статье проанализированы результаты научного осмысления нанесения морального вреда и его возмещения в отечественном научном дискурсе на рубеже ХХ–ХХІ вв. Выделены отраслевые направления и аспекты изучения проблемы. Определено, что основными из них в диссертационных исследованиях и специализированных публикациях 2000–2010-х гг. являются общетеоретическая, философско-правовая концептуализация явления в контексте природного права; определение понятия, юридической природы морального вреда в гражданском праве Украины, исследование вопросов его презумпции и возмещения, в частности в трудовом праве. Подчеркнуто, что дополнительное исследование требуют правовые средства возмещения морального вреда в сфере медиа-права, авторских и смежных прав.*

***Ключевые слова:** моральный вред, возмещение морального вреда, право человека на возмещение морального вреда, правовое регулирование возмещения морального вреда.*

***Annotation.** The article deals with the results of scientific understanding of moral injury sustaining and its damages in the domestic scientific discourse at the turn of the XX^I century. The branch directions and aspects of the problem studying are distinguished. The author identifies the main ones in the theses and*

professional published works of 2000–2010; they are the general-theoretical, philosophical and legal conceptualization of the phenomenon in the context of natural law; the definition of the concept and legal nature of moral injury in civil law of Ukraine, the research of the question of its presumption and damages, in particular, of labor law. It was emphasized that legal means of moral injury damages in the field of media law, copyright and related rights need following investigation.

Keywords: *moral injury, moral injury damages, human right to moral injury damages, legal regulation of moral injury damages.*

Законодавче утвердження прав людини та створення ефективних механізмів їх захисту – засадничі показники розбудови громадянського суспільства і гуманізації соціальних відносин. Одним з аспектів означених процесів є визнання права людини на немайнові блага та права на компенсацію немайнової, моральної шкоди. Не випадково, за доби державної незалежності України чільне місце у вітчизняному науковому дискурсі посіли питання сутності, критеріїв класифікації, передумов виникнення правового регулювання, принципів, умов реалізації, критеріїв визначення розміру *компенсації моральної шкоди*. На шляху вирішення означених завдань першочергового значення набуває узагальнення досвіду їх концептуалізації упродовж останніх десятиліть та окреслення перспективних векторів наукових пошуків.

Попри зростання уваги до проблеми компенсації моральної шкоди, історіографічні розвідки, що систематизують результати її наукового осмислення на межі XX–XXI ст. у загальнотеоретичному аспекті та галузевій конкретизації, у площині правотворчості та правозастосування й у контексті рецепції міжнародного правового досвіду досі відсутні.

Отже, метою нашої статті є узагальнення результатів осмислення проблеми моральної шкоди у вітчизняному науковому дискурсі на зламі XX–XXI ст., виявлення галузевих особливостей досліджень, їх основної проблематики та окреслення перспективних векторів подальших наукових студій.

Порушення проблеми моральної шкоди та можливостей її компенсації за доби державної незалежності України засвідчило не лише позитивні зміни у законотворчості, а й загальну переорієнтацію вітчизняної юридичної думки на визнання вагомості людської особистості, її честі та гідності. Інтенсифікації наукового обговорення питання сприяло юридичне визнання права на компенсацію моральної шкоди в Законі «Про друковані та інші засоби масової інформації» від 12.06.1990 р. [1], хоча дефініція поняття в нормативно-правовому акті відсутня. Упродовж 1990-х рр. тенденцію увиразнили положення ст. 3, 21, 32, 41, 43, 50, 54, 56, 62, 152 Конституції України (від 28.06.1996), якими «законодавець визнає, що встановлене законом право на компенсацію моральної шкоди є важливою гарантією

захисту прав і свобод громадян» [2, с. 88], чинні на той час Цивільний кодекс України (ст. 7, 440–1) [3], Цивільний процесуальний кодекс України (ст. 24) [4], Кодекс законів про працю України (ст. 173–1) [5], Кримінально-процесуальний кодекс України (ст. 28) [6], ст. 44 Закону України «Про інформацію» від 02.10.92 р. [7], ст. 12 Закону України «Про охорону праці» від 14.10.92 р. [8], ст. 24 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12.05.91 р. [9], ст. 47 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.93 р. [10], ст. 44 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.93 р. [11], Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 01.12.94 р. [12], ст. 10 Закону України «Про режим іноземного інвестування» від 19.03.96 р. [13], ст. 25 Закону України «Про звернення громадян» від 02.10.96 р. [14], ст. 17 Закону України «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» від 23.09.97 р. [15] та низка підзаконних нормативно-правових актів, у яких фігурують поняття *моральна (немайнова) шкода, моральні збитки, моральна втрата, втрати немайнового характеру, право відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди*.

Одним з перших кроків на шляху *загальнотеоретичного розгляду* права людини на компенсацію моральної шкоди та його юридичного забезпечення стала дисертація О. В. Гришук (2002) [2]. Зокрема, зосереджуючись на уточненні поняття моральної шкоди, дослідниця виокремила соціальний, індивідуально-психологічний, індивідуально-соціальний підходи до його тлумачення та ретельно проаналізувала кожен із них. Формулюючи авторську дефініцію, дисертантка зкорелювала поняття моральної шкоди з категоріями гідності, честі, прав людини та їх реальних гарантій [2, с. 16–22] й пов'язала порушення прав людини з порушенням її гідності, яке заподіює моральну шкоду. Істотним вважаємо зауваження, що моральна шкода має два рівні: соціальний та особистісний [2, с. 26]. Обґрунтованістю позначені визначення *компенсації моральної шкоди* як «вчинення стосовно людини, котрій завдано такої шкоди порушенням її загальносоціальних (природних) прав чи свобод, певних дій, які спрямовані на усунення або ж послаблення у неї негативних психічних станів і процесів, викликаних приниженням її гідності внаслідок цього порушення» [2, с. 48] та *права на компенсацію моральної шкоди* як можливості людини, «котрій заподіяно таку шкоду внаслідок порушення її загальносоціальних (природних) прав чи свобод, вимагати від порушника виконання його обов'язку вчинити певні дії, спрямовані на усунення або ж послаблення у неї негативних психічних станів та процесів, викликаних приниженням її гідності внаслідок цього порушення; а також її можливість звернутись, у разі потреби, до компетентних національних чи міжнародних органів за примусовим забезпеченням виконання зазначеного обов'язку» [2, с. 49].

Узагальнюючи галузеву спрямованість праць, присвячених проблемі компенсації моральної шкоди, підкреслимо, що переважна частина досліджень локалізована у сфері *цивілістики*. Так, докази і доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди в цивільному законодавстві розглянуто в дисертації О. І. Сліпченка (2010) [16]. Зосереджуючись на процесуальних особливостях доказів і доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, виявлених в результаті аналізу цивільного процесуального законодавства та судової практики, дослідник надає комплексний аналіз проблемних питань доказів та доказування при відшкодуванні моральної (немайнової) шкоди, зокрема визначає їх специфіку, з'ясовує особливості формування предмета доказування; особливості розподілу обов'язків з доказування; визначає особливості дії правил належності доказів і допустимості засобів доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди; демонструє, як особливості процесуальних засобів доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди впливають на оцінювання доказів та їх використання при вирішенні справи по суті.

Новизною позначені висновки дослідження, як-от: визнання інституту судових доказів та судового доказування міжгалузевим і комплексним; аргументація, що до загального предмета доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди необхідно включати встановлення: наявності моральної (немайнової) шкоди в потерпілого; протиправності дій особи, яка її заподіяла; причинного зв'язку між протиправними діями та заподіяною шкодою; вини (у передбачених законом випадках), а також розміру відшкодування моральної (немайнової) шкоди та з'ясування способу відшкодування такої шкоди. Засадничого значення набуває теза, що для справ про відшкодування моральної (немайнової) шкоди є актуальним розгляд питання про наявність *презумпції моральної (немайнової) шкоди*; презумпції протиправності дій (бездіяльності) заподіювача моральної (немайнової) шкоди; презумпції наявності вини заподіювача моральної (немайнової) шкоди. Важливою є думка про необхідність встановлення в окремих категоріях справ презумпції наявності моральної (немайнової) шкоди (у випадках завдання моральної шкоди, яка спричинена смертю дитини, одного з подружжя чи батьків і у випадках завдання особі тяжких тілесних ушкоджень). Актуальним вважаємо твердження, що в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди обов'язково повинна проводитись судово-психологічна експертиза, яка дозволить суду визначити адекватний розмір компенсації шкоди залежно від характеру завданих потерпілому фізичних та моральних страждань. Практично ціннісним складником роботи є пропозиції, спрямовані на усунення прогалин у цивільному процесуальному

законодавстві та підвищення ефективності цивільного судочинства, зокрема п. 2 ч. 1 ст. 51, ч. 1 ст. 52, ч. 2 ст. 57, ч. 2 ст. 64, ч. 3 ст. 65 ЦПК [4].

Відшкодування моральної шкоди, заподіяної при наданні медичних послуг, розглянуто в монографіях, дисертаціях, фахових публікаціях С. Антонова (2006) [17], Т. Волинець (2008) [18], А. Касумової (2014), О. Крилової (2006) [19], Г. Оверко (2012) [20], О. Прасова (2007) [21], З. Топорецької (2010) та ін., що, загалом, свідчить про зростання наукового інтересу до проблеми упродовж 2000–2010-х рр. З досліджень останнього десятиліття виокремимо дисертацію Г. Я. Оверко «Відшкодування моральної шкоди, заподіяної при наданні медичних послуг в Україні» (2012) [20], чільне місце в якій посідають комплексний теоретичний аналіз *інституту моральної шкоди в цивільному праві України* та історії його формування; обґрунтування права на охорону здоров'я як особистого немайнового права фізичної особи; з'ясування особливостей відносин про відшкодування моральної шкоди, заподіяної при наданні медичних послуг, характеристика моральної шкоди, яка може бути заподіяна фізичній особі при наданні медичних послуг, суб'єктів та учасників зобов'язань про відшкодування моральної шкоди, заподіяної при наданні медичних послуг тощо. Важливим складником роботи вважаємо ґрунтовне вивчення *реалізації* права на відшкодування моральної шкоди, заподіяної при наданні медичних послуг в Україні, зокрема аналіз доказування підстав відповідальності у випадку заподіяння моральної шкоди при наданні медичних послуг та способів і межі відшкодування моральної шкоди, заподіяної при наданні медичних послуг. У контексті євроінтеграційної спрямованості розвитку України особливий інтерес становить вивчення ролі та значення рішень Європейського суду з прав людини у вдосконаленні інституту відшкодування моральної шкоди, заподіяної при наданні медичних послуг. Практичного значення набувають правовий аналіз цивільно-правових норм, що урегульовують суспільні відносини у сфері відшкодування моральної шкоди пацієнтам, та пропозиції змін і доповнень до норм чинного законодавства України. З-поміж останніх акцентуємо на пропозиціях деталізації та уточнення прав пацієнтів при наданні медичних послуг, розробці механізмів їх захисту та внесенні змін до Закону «Основи законодавства про охорону здоров'я», де «мають бути чітко сформульовані усі права пацієнта при наданні йому медичних послуг, які повинні ґрунтуватися на положеннях міжнародних правових актів» [20, с. 154]. Актуальні перспективи правотворчості окреслила пропозиція законодавчого закріплення «презумпції моральної шкоди, заподіяної правопорушенням при наданні медичних послуг» [20, с. 155].

Різноманітні аспекти відшкодування моральної шкоди у цивільно-правовій площині висвітлено в працях В. Басай (2010), Ю. Бурзеля (2003), І. Бурлака (2009), В. Валюх (1999), А. Гриняк (2013), Л. Єсіпової (2009),

А. Загорулько (2000) [22], І. Ковалюк (2007), О. Кочиної (2013, 2014, 2016), К. Кравченка (2002), Л. Красицької (2010), Т. Крисань (2011), С. Куліцької (2016), Д. Луспеника (2003) [5], І. Майстер (2015) [23], М. Мікуліної (2004), І. Ніжинської (2012), Є. Підлісного (2009), В. Примака (2009, 2014), І. Протаса (2000) [24], Г. Резніка (2014), С. Ременяка (2007), Ю. Рябченка (2009), С. Сиротенко (2002, 2006), Т. Степаненко (2008) [25], Р. Стефанчука (2007) [26], І. Тімуш (2013), Д. Толкачова (2009, 2010), Д. Шапошнікова (2005) та ін.

Так, у дисертації В. Д. Чернадчука [27] розкрито зміст і сформульовано визначення поняття моральної шкоди, заподіяної порушенням трудових прав; здійснено її класифікацію; запропоновано дефініцію поняття відповідальності за заподіяну працівникові моральну шкоду, охарактеризовано умови настання цієї відповідальності та зроблено висновки щодо їх застосування при вирішенні питання про притягнення до відповідальності за заподіяну працівникові моральну шкоду. Важливим набутком роботи вважаємо виокремлення критеріїв визначення розміру відшкодування заподіяної працівникові моральної шкоди. Практичну цінність становить запропонована дисертантом методика визначення розміру відшкодування власником підприємства, установи і організації або уповноваженим ним органом моральної шкоди, заподіяної працівникові.

Кроком на шляху теоретичного осмислення компенсації моральної школи у площині *кримінального права і процесу* стала дисертація О. В. Крикунова «Цивільний позов про компенсацію моральної шкоди у кримінальному процесі України» (2002) [28]. Зауважуючи, що «можливість заявлення потерпілими позовів про стягнення майнової компенсації за заподіяні злочином страждання для одночасного їх вирішення разом із розглядом кримінальної справи є новітнім та перспективним здобутком правової системи права України» [28, с. 3], науковець зосереджується на комплексному теоретико-методологічному аналізі цивільного позову про компенсацію моральної шкоди, з'ясуванні недоліків практики правозастосування цього кримінально-процесуального засобу судового захисту особистих (немайнових) прав; формулює пропозиції щодо вдосконалення правових норм, які регулюють процесуальну форму провадження за цивільним позовом про компенсацію моральної шкоди; надає методичні рекомендації стосовно реалізації останнього слідчими, прокурорами, суддями та іншими учасниками кримінального процесу. Зокрема варті уваги висновки дослідника, за якими цивільний позов про компенсацію моральної шкоди слід визнати основним кримінально-процесуальним засобом судового захисту особистих (немайнових) прав, порушених злочином, а законодавче регулювання компенсації моральної шкоди, завданої злочинцем, повинне враховувати набутки сучасної психологічної науки про механізми заподіяння страждань та їх загладження. Актуальними є міркування, що

порушення прав безпосередньої жертви злочину фактично заподіє моральну шкоду її близьким родичам, а останнє спонукає розширити коло підстав, які дозволяють їм вступити у кримінальний процес у статусі потерпілого; показання потерпілого є джерелом прямих доказів заподіяння йому страждань, їх ступеня та наслідків; фактична презумпція заподіяння моральної шкоди, яка широко застосовується у судовій практиці, здатна спростити захист прав потерпілого, не порушуючи презумпцію невинуватості та права підсудного [29, с. 7]. Здобутком роботи вважаємо розробку методики оцінки обсягу страждань, заподіяних злочином, та адекватної матеріальної компенсації.

Інтегральністю розгляду проблеми моральної шкоди в контексті положень кримінально-процесуального законодавства позначена дисертація М. В. Сіроткіної «Інститут моральної шкоди в кримінальному судочинстві України» (2006) [29]. Відзначаючи, що «становлення в Україні інституту компенсації моральної шкоди у порядку кримінального судочинства <...> відповідає загальним тенденціям гармонізації вітчизняної правової системи з основами правового регулювання країн Європейського Союзу» [29, с. 3], дослідниця надає теоретичне обґрунтування інституту моральної шкоди в кримінальному судочинстві України; конкретизує визначення права на компенсацію моральної шкоди, завданої злочином; формулює пропозиції щодо удосконалення його правової регламентації; визначає напрями підвищення ефективності кримінального судочинства, забезпечення прав і законних інтересів потерпілих від злочинів осіб. Ціннісним складником роботи вважаємо узагальнення міжнародно-правових положень та досвіду зарубіжних країн з питань компенсації моральної шкоди, заподіяної злочином, та окреслення перспектив адаптації відповідних норм до національного законодавства.

З-поміж теоретико-методологічних підсумків дисертації заслуговує на увагу твердження, що при розкритті значення терміну «моральна шкода» у кримінальному судочинстві слід враховувати як внутрішній, так і зовнішній аспекти, останній з яких «має свій прояв у ставленні суспільства до скоєного та базується на соціальних цінностях та моральних нормах про добро, зло, справедливість та ін.» [29, с. 8]. У контексті євроінтеграційного поступу України важливою видається теза, що «з закріпленням судовою практикою права на компенсацію моральної шкоди розширився зміст забезпечення законного інтересу потерпілого» [29, с. 8–9]. Актуальність зберігають окремі рекомендації щодо удосконалення законодавства України з питань реалізації потерпілою особою права на компенсацію моральної шкоди [29, с. 10].

Підсумовуючи, зауважимо, що попри безумовну вагомість результатів роглянутих дисертацій та фахових статей, прийняття нового КПК від 13.04.2012 (№ 4651–VI) [6] створює простір для подальших наукових

студій компенсації моральної шкоди в контексті кримінального законодавства України.

Перспективний і новаційний напрям *юридичної психології* репрезентовано дисертацією О. В. Андрієнко «Психологічний зміст компенсації моральної шкоди в нормотворчій та правозастосовчій діяльності» (2009) [30]. Зокрема у роботі описано низку моделей функціонування феномену моральної шкоди та її компенсації; класифіковано варіанти поведінки у посттравматичній ситуації; розкрито структуру уявлень на рівні масової свідомості про феномен моральної шкоди, про особу постраждалого та кривдника в ситуації заподіяння моральної шкоди. Проаналізувавши рішення Європейського суду з прав людини та українських судів різних інстанцій, охарактеризовано основні тенденції судової практики у справах щодо компенсації моральної шкоди. Практичну цінність становлять рекомендації дослідниці щодо удосконалення правового регулювання інституту компенсації моральної шкоди в частині визнання права на таку компенсацію близьким осіб, яким було заподіяно тілесні ушкодження, а також спадкоємцям в порядку процесуального правонаступництва. Наголошено на неприпустимості обмеження осіб у праві на отримання компенсації моральної шкоди за ознакою моменту її заподіяння.

Отже, можна зробити висновок, що провідними галузевими спрямуваннями дослідження заподіяння моральної шкоди та її компенсації у вітчизняній юридичній думці межі ХХ–ХХІ ст. стали філософсько-правове, цивілістичне, кримінально-процесуальне, в контексті трудових правовідносин, юридичної психології. Характерними рисами наукового дискурсу останніх десятиліть є одностайність поглядів щодо можливості компенсації моральної шкоди; конкретизація дефініцій моральної шкоди, загальноправового інституту компенсації моральної шкоди, презумпції моральної шкоди; аналіз доказів та доказувань моральної шкоди; розробка критеріїв визначення розміру компенсації моральної шкоди; урахування набутків сучасної психологічної науки про механізми заподіяння страждань та загладжувannya останніх; вивчення європейського правотворчого і правозастосувального досвіду та перспектив його інтеграції у вітчизняне правове поле.

1. Про пресу та інші засоби масової інформації в Україні : Закон України від 12.06.1990 р. № 1552–І зі змінами та доповненнями. **2.** Гришук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень / О. В. Гришук ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 20 с. **3.** Цивільний кодекс УРСР від 18 липня 1963 р. № 1540–06 // Право України. – 1993. – № 11–12. **4.** Цивільно-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : від 18.03.2004 р. // Офіц. сайт Верхов. Ради України. – Режим доступу: www.rada.gov.ua **5.** Кодекс законів про працю України : Закон

України від 10 грудня 1971 року № 322–VIII // Відомості Верховної ради УРСР. – 1971.,– дод. до № 50. – Ст. 375. **6.** Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651–VI [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> **7.** Про інформацію: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. (зі змінами і доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua **8.** Про охорону праці : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – С. 1475–1492. **9.** Про захист прав споживачів : Закон України від 15.12.93 р. № 3682–ХП із змінами й доповненнями. **10.** Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43. **11.** Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 №3792–ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3792-12> **12.** Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду : Закон України від 01.12.1994 // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1 **13.** Про режим іноземного інвестування : Закон України від 19.03.96 №93/96-ВР із змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 19. – Ст. 80. – Режим доступу : rada.gov.ua **14.** Про звернення громадян : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80> **15.** Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України від 23 вересня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 50. – Ст. 302. **16.** Сліпченко О. І. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право / О. І. Сліпченко ; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2010. – 21 с. **17.** Антонов С. В. Цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю при наданні платних медичних послуг : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Антонов. – Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2006. – 206 с. **18.** Волинець Т. В. Цивільно-правові засоби здійснення права на медичну допомогу : дис. ... к-та юрид. наук : 12.00.03 / Т. В. Волинець. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2008.– 175 с. **19.** Крилова О. В. Цивільно-правове регулювання відносин по наданню медичної допомоги : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Крилова ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2006. – 19 с. **20.** Оверко Г. Я. Відшкодування моральної шкоди, заподіяної при наданні медичних послуг в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право / Г. Я. Оверко ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2012. – 19 с. **21.** Прасов О. О. Право на медичну допомогу та його здійснення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. О. Прасов. – Гуманітарний університет «Запорізький інститут державного та муніципального управління». – Запоріжжя, 2007. – 196 с. **22.** Загорулько А. І. Зобов'язання, що виникають унаслідок заподіяння шкоди / А. І. Загорулько, В. А. Кройтор, О. А. Загорулько. – Харків: Видавництво університету внутрішніх справ, 2000. – 68 с. **23.** Майстер І. П. Компенсація моральної шкоди як спосіб захисту особистих немайнових прав фізичної особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право / І. П. Майстер. – К., 2015. – 20 с. **24.** Луспенник Д. Д. Судочинство у

справах про захист честі, гідності та ділової репутації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право / Д. Д. Луспенник. – Харків, 2003. – 20 с. **25.** Степаненко Т. В. Судочинство у справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право / Т. В. Степаненко. – Харків, 2008. – 20 с. **26.** Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Р. О. Стефанчук. – Хмельницький : Вид-во Хмельницького ун-ту управління та права, 2007. – 625 с. **27.** Чернадчук В. Д. Відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення / В. Д. Чернадчук ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 14 с. **28.** Крикунов О. В. Цивільний позов про компенсацію моральної шкоди у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза / О. В. Крикунов ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – 18 с. **29.** Сіроткіна М. В. Інститут моральної шкоди в кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза / М. В. Сіроткіна ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – 19 с. **30.** Андрієнко О. В. Психологічний зміст компенсації моральної шкоди в нормотворчій та правозастосовчій діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 – юридична психологія / О. В. Андрієнко ; Акад. упр. М-ва внутр. справ. – К., 2009. – 17 с.

Рецензент: д.філос.н., професор Матвійчук А. В.